

У часопісе «Асновы мастацтва» (№ 3 за 2001 г.) упершыню ў Беларусі надрукавана праграма факультатывага курса «Мастацтва звону» для агульнаадукацыйных школ, пазашкольных устаноў, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў.

У дапамогу настаўнікам у нашым часопісе будзе друкавацца серыя матэрыялаў, якая раскрывае асновы змест тэм дадзенага курса.

З ГІСТОРЫІ ўЗНІКНЕННЯ І РАСПАЎСЮДЖВАННЯ ЗВАНОЎ

В. В. КАВАЛІЎ,

дацэнт кафедры метадыкі музычнага выхавання і дырыжыравання
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка,
кандыдат педагагічных навук

ЗАРАДЖЭННЕ ЗВОНАВАГА МАСТАЦТВА

Звон — своеасаблівы феномен нацыянальнай культуры многіх народаў свету. Ён таксама, як пеўчае мастацтва, танец, жывапіс, дойлідства, рамёствы, з'яўляецца культурнай спадчынай народа.

На працягу стагоддзяў званы адыгрывалі значную ролю ў грамадскім, сацыяльным, культурным і мастацкім жыцці людзей, у тым ліку ў Расіі і Беларусі. У многіх краінах званы лічыліся прадметам нацыянальнага гонару. Асаблівае месца належала звону ў жыцці славянскіх народаў як сімвалу незалежнасці і велічы дзяржавы з загадкавай з'явай, вядомай ва ўсім свеце пад назвай «руская душа».

Званы — адзін з найбольш старадаўніх музычных інструментаў. Ніхто сёння не можа з дакладнасцю сказаць, дзе і калі яны з'явіліся. Гістарычнай эпохай узнікнення званаў лічыцца бронзавы стагоддзе (VI — I стст. да н. э.). У ліку прадметаў, што выраблялі з бронзы ў гэты перыяд, — званочкі і бразготкі, якія сталі папярэднікамі цяперашніх званаў. Самыя старажытныя званочкі належаць Кітаю (XXXII — XVIII стст. да н. э.). З тых часоў захаваліся бронзавыя званочкі вышыняй 4,5 см; знойдзены званочкі каля Ленкарані (XII ст. да н. э.) і Уладзікаўска (XI — X стст. да н. э.), у Старажытным Егіпце і Іране (IX ст. да н. э.), Месапатаміі (IX — VIII стст. да н. э.).

Дзякуючы гандлёвым сувязям з Егіптам, краінамі Малой Азіі і Блізкага Усходу званочкі становяцца вядомымі і ў антычным свеце. Існуе меркаванне, што яны маглі з'явіцца ў Еўропе і па Вялікім шляху. Да VI — V стст. да н. э. званочкі і бразготкі ўваходзяць у жыццё старажытных яўрэяў, грэкаў, рымлян, скіфаў, якія насялялі тэрыторыю сучаснай Заходняй Еўропы. Яны мелі не вельмі моцны прыемны гук, таму іх выкарыстоўвалі ў быце, імі ўпрыгожвалі калясніцы, адзенне, танцоўшчыцы замацоўвалі іх на запяскі і шчыкалатцы.

Існавала традыцыя выкарыстання званочкаў і ў рэлігійных рытуалах — ім прыпісвалася магічная сіла (лячэнне, барацьба са злымі духамі, расейван-

не чараўніцтва і нават павышэнне надояў). Старажытныя рымляне званілі пры ахвярапрынашэнні і клалі званочкі ў труну памерлых. Старажытнагрэчаскія салдаты ўпрыгожвалі імі шчыты і адносіліся да іх як да амулетаў.

Услед за званочкамі шырока распаўсюджваюцца і званы. Радзімай іх лічаць Кітай. Ужо ў эпоху Чжоу (XII — III стст. да н. э.) тэхналогія вырабу званочкаў развіваецца настолькі, што дазваляе ствараць званы памерам да 80 см, прычым з загадзя зададзенай вышынёй гуку. З'яўляюцца наборы храматычна настроеных званаў. У 1978 г. у правінцы Хубэй знайшлі набор з 64 званаў, які адносіцца да V ст. да н. э.

Кітайскія званы былі распаўсюджаны па ўсёй Паўднёва-Усходняй Азіі (Бірма, Індыя, Кітай, Карэя, Японія і г. д.). З цягам часу званы пачалі вырабляць вялікіх памераў. Так, у Пекіне ў канцы XIX ст. было сем званаў па 3000 пудоў кожны, у японскім горадзе Кіёта ёсць звон вагой 4865 пудоў, а ў індыйскім Менгуне — 5960 пудоў.

Вялікай папулярнасцю ў Кітаі карысталася званая музыка. І сёння яна суправаджае культуры, грамадзянскія, ваенныя рытуалы і цырымоніі, гучыць у час масавых забаў. Званы адыгрываюць значную ролю ў інструментарыі традыцыйных кітайскіх аркестраў, займаюць першаступеннае месца сярод музычных інструментаў. У старажытнакітайскім трактате «Юэцзі» («Запіскі аб музыцы») званы ўзначальвалі спіс музычных інструментаў.

Прыблізным пунктам адліку з'яўлення званаў у антычным свеце лічаць перыяд з I ст. да н. э. да II ст. н. э. Археалагічныя знаходкі паказваюць, што ў гэты час у еўрапейскіх краінах назіралася павелічэнне памераў званочкаў. Так, пад попелам Пампеі і Геркуланума археолагі знайшлі два званочкі — 14 см і 17 см вышыняй. Вядома, што ў часы ўладарання імператара Аўгустына ў рымскіх храмах у гонар багінь Кібелы і Прызэрпіны падвешвалі вялікія званы, якія выкарыстоўваліся для склікання веруючых у храм. Тут на першае месца выходзіць сігнальна-заклікальная функцыя званаў, галоўным паказчыкам якой з'яўляецца гучнасць. Таму памеры званаў

пачалі павялічвацца — чым большы памер, тым мацнейшы гук і тым далей яго чуваць.

СТАНАЎЛЕННЕ ХРЫСЦІЯНСТВА І РАСПАЎСЮДЖВАННЕ ЗВАНОЎ У ЗАХОДНЯЙ ЕЎРОПЕ

Станаўленне і распаўсюджванне хрысціянскай рэлігіі ў першыя стагоддзі нашай эры садзейнічала развіццю звонавага мастацтва. Аднак хрысціянская царква не адразу прызнала мэтазгоднасць выкарыстання званоў у царкоўнай службе. У гады ганення на хрысціян (I — III стст.) аб пачатку богаслужэння членаў абшчыны апавяшчалі дыяканы, якія хадзілі па хатах.

Прайшло не адно стагоддзе, перш чым званы занялі пачэснае месца ў жыцці хрысціянскай царквы. Да прыняцця хрысціянства званы належалі да інструментаў язычніцкіх культавых абрадаў і таму не маглі адразу перайсці на службу да новай рэлігіі.

Але калі пытанне з выкарыстаннем званоў заставалася спрэчным, то званочки не маглі быць выключанымі з-пад увагі, паколькі яны ўпамінаюцца ў Старым Запавеце. Ужо ў пісьменнікаў II ст. званочки выступаюць як сімвал пропаведзі Евангелля апосталамі, а пазней становяцца звыклымі на партрэтах св. Антонія (250—355 гг.).

У часы візантыйскага імператара Канстанціна Вялікага, які ўзняў хрысціянства да ўзроўню дзяржаўнай рэлігіі (324—337 гг.), для абвяшчэння пачатку службы выкарыстоўваюць трубы, правобразамі якіх былі старазапаветныя трубы, што ўпамінаюцца на старонках Бібліі і Псалтыра. Гэты звычай захоўваўся ў некаторых манастырах да VI ст. І як водгалас старажытнай традыцыі ён дагэтуе да XIX ст.

У некаторых манастырах Палесціны і Егіпта магнаў на службу збіралі ўдарам малатка ў дзверы кожнай келлі. Так у хрысціянскім богаслужэнні з'явіліся біла і кляпала (канец IV — пачатак V ст.).

Біла — гэта металічная або драўляная дошка, у якую стукалі спецыяльным малатком. Існавала вялікае біла, якое вешалі паблізу храма на вежы ці слупах, і малое — якое трымалі ў руцэ.

Першапачаткова білы ўваходзілі ў практыку хрысціянскага богаслужэння ў якасці аналагаў старазапаветных труб, адлюстроўваючы апакаліпсічныя ўяўленні, што былі ўласцівы ранняму хрысціянству. Так, патрыярх Сафроній Іерусалімскі (нар. 638 г.) пісаў: «Біла азначае анельскія трубы, у якія затрубяць анёлы ў апошні дзень і гукам іх абудзяць усе народы». Далейшае развіццё сярэдневяковай сістэмы сімвалаў прыводзіць да пашыранай трактоўкі біла, звязваючы яго гук з голасам трыадзінага Бога, а само біла з сімвалам дрэва Крыжа, на якім быў распяты Хрыстос, і нават з самім Распяццем.

Пасля царкоўнага расколу ў 1054 г. ва ўсходніх абласцях былой Рымскай імперыі ўжыванне білаў для склікання веруючых у храм працягваецца. У заходніх жа абласцях пачынаюць выкарыстоўваць званы.

Працэс распаўсюджвання званоў у хрысціянскай культуры Захаду малавывучаны. Радзімай хрысціянскіх званоў лічыцца італьянскі горад Нола правінцы Кампана, а іх стваральнікам — епіскап гэтага горада святы Понцій Міроній Паўлін Міласцівы (355—431 гг.). Згодна з легендай, вяртаючыся дадому, святы Паўлін прылёг адпачыць у полі, на якім раслі званочки. У сне яму здалося, што з нябёс сышлі

анёлы, яны гайдаюць званочки, і чутны пшпчотныя і салодкія гукі. Пасля таго як святы вярнуўся дамоў, ён загадаў майстрам адліць вялікую бронзавую копію палявой кветкі. Калі зvon быў зроблены, епіскап ударыў па ім малатком, і адразу ж паліўся паўнагучны і прыемны, як голас Божы, гук. З гэтай пары і пачалося распаўсюджванне званоў, вядомых у Еўропе як кампаны (ад назвы правінцы Кампана). Навука аб званых — кампаналогія.

У канцы V — пачатку VI ст. выкарыстанне званоў у хрысціянскіх храмах дакументальна зафіксавана ў Італіі, краінах Паўночнай Афрыкі, якія знаходзіліся пад уладай Рыма, Галіі і Брытанскіх астравоў. Але ў Еўропе яшчэ не была распрацавана тэхналогія вырабу званоў ліцём (першыя звесткі адносяцца да канца VIII ст.). Таму званы былі малых памераў (вялікія з'явіліся ў XI і XII стст., а званы ў сотні пудоў пачалі ліць толькі ў XV ст.), яны вырабляліся пры дапамозе паяння, кляпанія ці кавання металу і мелі розную форму.

Афіцыйнае ўвядзенне званоў у практыку рымскай каталіцкай царквы належыць папе Сабініяну (604—606 гг.). Ён узаконіў выкарыстанне званоў для абвяшчэння богаслужэння. Дзякуючы гэтаму званы атрымалі прызнанне і хутка разышліся па тэрыторыі Заходняй Еўропы. З VII ст. яны становяцца неад'емнай часткай паўсядзённага жыцця еўрапейскага горада, а з IX ст. і еўрапейскай вёскі.

У творах хрысціянскіх багасловаў сярэдневякоўя зvon тлумачыцца па-рознаму. Зvon успрымаўся як нейкі знак, асвечаны нябачнай прысутнасцю Бога; голас Божы і анельскі, які заклікае грэшнікаў на Страшны суд, а таксама як голас Неба і Царквы; голас прапаведніка, а самі званы як прапаведнікі і нават як сам Хрыстос; сімвал Распяцця.

У Візантыі першыя званы з'явіліся толькі ў 865 г., аднак шырокага распаўсюджвання яны не атрымалі. Па-першае, усходнія царквы былі прыхільнікамі старых традыцый, у прыватнасці там выкарыстоўваліся білы і кляпалы. Па-другое, паўплывала шматвяковая акупацыя Візантыі мусульманамі, якія забаранялі выкарыстанне звона. Гэта прывяло да таго, што ў Балгарыі, Грэцыі, Сербіі і іншых праваслаўных краінах званы з'явіліся ў канцы XIX ст. пасля звяржэння асманскага прыгнёту.

РАСПАЎСЮДЖВАННЕ ЗВАНОЎ НА РУСІ

Разам з прыняццем хрысціянства Русь пераняла ў Візантыі выкарыстанне білаў. Гэта захоўвалася ў большасці манастыроў і храмаў Расіі да XX ст. Сёння білы выкарыстоўваюцца толькі ў некаторых манастырах і стараверскіх прыходах на Алтаі, у Сібіры і на Украіне.

Званы ж, на думку вучоных-кампаанолагаў, прыйшлі на Русь з каталіцкага Захаду. Так, у летапісах аб гадах хрышчэння Русі і аб дзейнасці вялікага князя Уладзіміра званы не ўпамінаюцца, хоць апісваецца ўсё царкоўнае начынне, якое князь прывёз з Візантыі ў Кіеў.

Упершыню аб званых на тэрыторыі ўсходніх славян гаворыцца ў трэцім Наўгародскім летапісу XI ст., і звязана гэта з імем полацкага князя Усяслава Брачыслава «Чарадзея» (? — 1101). У 1066 г. князь захапіў і спаліў Ноўгарад, зняў і перавёз званы ў Полацк «и колокола съима у Святыя Софии, и паникадило съима». У «Слове аб палку Ігаравым» таксама ўпамінаецца аб Усяславе і званых: «Ему ра-

но к заутрени позвонят в колокола у Святой Софии в Полоцке, а он звон слышал в Киеве».

У XI — XIV стст. распаўсюджванне званоў не было такім масавым, як білаў. Званы былі прывазнымі, каштавалі дорага. Так, у летапісах, якія расказваюць аб падзеях XII ст., пра званы гаворыцца ў першую чаргу як аб ваенных трафеях.

Часта званы гінулі ў час пажараў і міжусобных войнаў. Нельга забываць і тое, што Русь да канца XV ст. знаходзілася пад мангола-татарскім прыгнётам (1243—1480 гг.) — перыяд разрабавання тэрыторый усходніх славян. Да нашых дзён захаваліся толькі два старажытнарускія званы дамангольскага часу і рэшткі яшчэ 40 званоў. Памеры іх ад 30 см да 60 см. Іх падабенства з заходнімі званамі дазваляе сцвярджаць, што ў той час ва ўсіх хрысціянскіх краінах існаваў адзіны стандарт званоў.

Усеагульнае распаўсюджванне званоў на Русі пачынаецца ў паслямангольскі перыяд, асабліва з XVI ст. Званы становяцца часткай жыцця рускага народа, з узростаннем магутнасці Маскоўскай дзяржавы расце і роля званоў, пашыраецца іх значэнне як сігнальнага інструмента. У Пскове і Ноўгарадзе загучалі вечавыя званы, мерныя і моцныя ўдары якіх збіралі народ на веча. У завіруху далёка было чуваць гукі «дарожных званоў». У час пажару ці напэсця ворага гучалі набатныя і асадныя званы.

У XVII ст. на тэрыторыі Маскоўскай дзяржавы пачынаецца будаўніцтва новых манастыроў, цэркваў, ствараецца моцная індустрыя па вырабу званоў, павялічваецца іх вага. Распаўсюджванне званоў па ўсёй Расійскай імперыі не мае аналагаў. Па колькасці званоў Расія ўтрымлівала першынство ў параўнанні з іншымі краінамі. «Яе цэрквы багата забяспечаны званамі ўсялякага роду і памераў, у адной Маскве іх знаходзіцца да 1700. Званіца Івана Вялікага мае ў чатырох ярусах 37 званоў», — пісаў у 1884 г. немец Генрых Ота ў кнізе «Званазнаўства».

У гісторыі сусветнага мастацтва адбылася надзвычайная з'ява. Руская дзяржава, якая пазней, чым іншыя краіны, пачала выкарыстоўваць званы, абышла ўсе дзяржавы ў ліцці званоў. У канцы XIX ст. рускія званы набылі сусветную вядомасць. На міжнародных выстаўках яны ўзнагароджваліся сярэбранымі і залатымі медалямі.

У чым жа прычына такога размаху ў вырабе і распаўсюджванні званоў на Русі? Званы разносілі важныя весткі грамадзянскага і царкоўнага жыцця, заклікалі да аб'яднання людзей. У моцных і ўрачыстых гукках званоў нібы ўвасобіўся дух народа, яго сіла, ідэалы, яны адлюстравалі пачуцці, рэлігійныя, этычныя і эмацыянальныя запатрабаванні людзей.

Рапашчым жа фактарам распаўсюджвання званоў на Русі стала ўключэнне іх у царкоўны рытуал. Звон пачынае і заканчвае літургію, нібы нападнюючы царкву голасам Неба. Званы выкарыстоўваліся ў рэлігійных абрадах, гэтым тлумачацца адносіны да іх народа як да свяшчэнных атрыбутаў храма. Менавіта абрад, які выпрацаваны стагоддзямі, з'яўляецца магутным сродкам выхавання і аб'яднання людзей, стварае духоўную сувязь з продкамі.

Значную ролю ў распаўсюджванні званоў на Русі адыгралі геаграфічныя ўмовы. У Заходняй Еўропе з-за вялікай колькасці гарадскога насельніцтва забаранялася выкарыстоўваць звон у часы начнога адпачынку і абмяжоўвалася колькасць званоў пры кожнай царкве. На Русі пры значным аддаленні населе-

ных пунктаў узнікла неабходнасць у імгненным і агульнадаступным спосабе апавяшчэння аб розных падзеях.

Шматлікія легенды аб званых сведчаць аб іх сацыяльнай значнасці. Такая сувязь званоў з жыццёвымі падзеямі выклікала ў свядомасці народа і асобы адносіны да іх як да з'явы нацыянальнай культуры.

РАСПАЎСЮДЖВАННЕ ЗВANOЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Званы маюць сваю гісторыю развіцця і на тэрыторыі Беларусі. Гэты працэс звязаны са станаўленнем Полацкага княства. Як ужо адзначалася вышэй, у сярэдзіне XI ст. полацкі князь Усяслаў павесіў у Полацку першыя званы. З XII ст. у многіх гарадах Полацкага княства пачалі будавацца каменныя цэрквы (Барыса-Глебская ў Навагрудку, Блажавічанская ў Віцебску, храм у Тураве, Мінская замкавая царква і інш.), а пры іх званіцы.

Вялікую ролю адыгрывалі званы ў беларускіх гарадах, што атрымалі кіраванне паводле магдэбургскага права (Брэст — 1390 г., Камянец — да 1492 г., Полацк — 1498 г., Пінск — 1581 г. і інш.). Кожны горад атрымліваў вечавы звон, які вешаўся на гарадской ратушы.

У 1569 г., у адпаведнасці з Люблінскай уніяй, Вялікае княства Літоўскае і Польшча аб'ядналіся ў федэратыўную дзяржаву — Рэч Паспалітую. З гэтага часу пачынаюць сваю дзейнасць шматлікія каталіцкія ордэны, паўсюды ўзводзяцца касцёлы і капліцы.

Званы былі абавязковым элементам літургічнай практыкі каталіцызму, але пры касцёле забаранялася мець больш чым адзін звон, што супярэчыла традыцыям рэлігійных звычаяў беларусаў. Дамініканцы былі вымушаны дазволіць касцёлам праводзіць богаслужэнне з выкарыстаннем вялікай колькасці званоў, а ў святочныя дні званіць «ва ўсе званы».

Пасля заключэння Брэсцкай уніі ў 1596 г. на Беларусі было ўведзена уніяцтва. Пачаліся ганенні на праваслаўную веру і насільнае распаўсюджванне уніі. Гэта садзейнічала сутыкненню паміж праваслаўнымі і уніяцкімі. Так, 12 лістапада 1623 г. жыхары Віцебска забілі уніяцкага епіскапа І. Кунцэвіча. Пакараннем гораду стала адмена прывілеяў, прадастаўляемых магдэбургскім правам. З гарадской ратушы быў зняты вечавы звон, а сама ратуша разбурана. Сучаснікі пісалі, калі з ратушы здымалі звон, навокал былі чутны цяжкія стогны і плач.

Шматлікія войны XVI — XVII стст. прынеслі разбурэнні на беларускую зямлю. Многія гарады і вёскі былі разрабаваны. Гэта датычыцца і касцёлаў, і цэркваў. Вялікі ўрон панеслі праваслаўныя цэрквы, якія не мелі сродкаў на пакупку царкоўнага начыння і званоў.

У XVIII ст. умацніліся палітычныя і гандлёвыя сувязі з Расіяй. У гарадах з'явіліся майстры па ліццю званоў. Званы пачалі ліць у Полацку, Лагойску, Віцебску, Дзісне, Крыгчаве, Нясвіжы, Брэсце. Да нашых дзён захаваліся помнікі звонавага ліцця: Моладаўскі (1583 г.), Крыгчаўскі (1748 г.), Дзісенскі званы.

Пасля 2-га (1793 г.) і 3-га (1795 г.) падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыя Беларусі была далучана да Расіі. З гэтага часу гісторыя развіцця званоў на Беларусі звязана з гісторыяй Расіі.